

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СУЧАСНОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

У статті подано результати соціологічного дослідження, проведеного Центром соціологічного аналізу та прогнозу студентської життєдіяльності Миколаївського державного аграрного університету з метою виявлення основних ціннісних орієнтацій та ставлення до окремих проблем сучасного життя студентів університету.

Ключові слова: *молодь, студентська молодь, молодіжна свідомість, соціально-психологічні особливості, ціннісні орієнтації.*

В статье представлены результаты социологического исследования, проведенного Центром социологического анализа и прогноза студенческой жизнедеятельности Николаевского государственного аграрного университета с целью выявления основных ценностных ориентаций и отношения к отдельным проблемам современной жизни студентов университета.

Ключевые слова: *молодежь, студенческая молодежь, молодежное сознание, социально-психологические особенности, ценностные ориентации.*

In the article there are the results of the sociological research which was conducted by The Center of sociological analysis and prognosis for students life functions of Mykolayiv State Agrarian University. The basic valued orientations and the attitude toward the some problems of modern life of the students of the university were described.

Key words: *youth, student youth, youth consciousness; social-psychological peculiarities; value orientations.*

Постановка проблеми. Проблеми соціалізації молодого покоління, необхідність формування виваженої молодіжної політики давно перебувають у центрі суспільної уваги. Відомо, що молодіжна проблематика найчастіше загострюється під час глибоких соціально-політичних трансформацій будь-якого суспільства. Адже саме молодь через притаманні їй психофізіологічні особливості надзвичайно бурхливо реагує на серйозні життєві випробування або соціальні колізії. Радикальні економічні, політичні, культурні перетворення більшості пострадянських суспільств породили неочікувані форми суспільної реакції, зокрема, незвичайні метаморфози громадської свідомості, багато в чому суперечливі та небезпечні [1, с. 9]. Зрозуміло, що ці фундаментальні соціальні перетворення ускладнили і без того непростий процес дорослішання для більшості молодих людей у цих країнах. Ситуація «стабільної нестабільності», характерна для останнього періоду розвитку української держави, зростаюча соціально-майнова

диференціація та розшарування, маргіналізація значної частини суспільства, руйнування традиційних форм соціалізації та міжпоколінної спадковості, недостатньо професійна офіційна молодіжна політика, духовно-ідеологічний вакуум спричиняють ту особливість молодіжної свідомості, що її вважають найхарактернішою відомі російські соціологи Ю. Р. Вишневський та В. Т. Шапко, а саме – парадоксальність [2, с. 27].

Вона, як правило, виявляється у суперечливості, амбівалентності, непередбачуваності свідомості й поведінки молодих людей. З одного боку, вони прагнуть самостійності, незалежності, вважають себе самодостатніми та дорослими, а з іншого – надто часто звертаються по допомогу, бувають безпорадними, пасивними, безініціативними; вони прагнуть досить радикальних демократичних змін, бунтують проти несправедливості, вимагають визнання їхніх прав та особистої гідності, проте виявляють риси авторитарної свідомості, часто поведуться, як пересічні конформісти чи ретрогради;

вони можуть бути самовпевненими та агресивними, амбітними та відчайдушними, але іноді не спроможні подолати сором'язливість та апатію; вони можуть бути готовими на самопожертву і великі справи заради інших, проте найчастіше стають банальними егоїстами та гедоністами; виступають як моральні максималісти, прагнуть зробити світ кращим та шляхетним, разом з тим розмірковують, як запеклі циніки та песимісти; виявляють потребу у конструюванні стратегічних перспектив, однак у повсякденній практиці дотримуються стандартів презентизму чи то ноувізму; часто потребують усамітнення, не терплять будь-якого втручання у їхні справи, але водночас не уявляють свого життя без постійного спілкування з друзями, однолітками, спільного проведення часу. Отже, саме парадоксальність молодіжної свідомості, суперечливість у сприйнятті зовнішнього світу, складності соціально-професійної, політичної, соціально-культурної адаптації до суспільства, що кардинально змінюється, спричиняє її маргінальне положення, неоднозначність реакції на протилежні вимоги, що висувають до неї представники старого та нового соціального середовища.

Дещо контрастним на тлі загального молодіжного прагматизму чи утилітаризму здається, з першого погляду, вперте прагнення молодих людей здобути вищу освіту, адже відомо, що економіка пострадянських країн ще досі вимагає значної кількості кваліфікованих робітників із середньою спеціальною освітою, саме вони сьогодні користуються найбільшим попитом на ринку праці, в тому числі зі збереженням суттєвої диспропорції в оплаті праці порівняно з представниками нефізичної праці. Проте більша частина молоді все ж таки орієнтується на здобуття вищої освіти, мислячи стратегічно та перспективно, або інтуїтивно усвідомлюючи, що за умов просування до інформаційної цивілізації не варто ігнорувати можливості нарощування людського, зокрема, інтелектуального капіталу. Адже майбутня економіка знань висуватиме досить високі вимоги до освітнього статусу працівника, його інтелектуальної мобільності, адаптивних здібностей, здатності до підвищення кваліфікації або перекваліфікації, опанування нових спеціальностей, тобто реалізації моделі перманентної освіти, що набагато ефективніше здійснювати на основі фундаментальної загально-освітньої підготовки.

Аналіз досліджень і публікацій. Відтак, суспільство потребує пильної уваги, детального та докладного аналізу проблем соціалізації молоді, які стають предметом дослідження багатьох вітчизняних та російських соціологів. Різні аспекти молодіжної проблематики вивчалися у розвідках сучасних українських соціологів: О. Балакіревої, А. Вишняка, Є. Головахи, С. Оксамитної, В. Паніотто, В. Піддубного, А. Ручки, Л. Сохань, Н. Черниш, В. Чигрина, Р. Шульги, О. Якуби, О. Яременко, а також російських науковців О. Арутюнової, С. Балабанова, Ю. Виш-

невського, Н. Волкової, Ю. Волкова, В. Добренькова, Ю. Зубок, С. Іконнікової, А. Ковальнової, Л. Когана, В. Лісовського, В. Семенова, В. Чупрова, В. Шапко та багатьох інших [4].

Виклад основного матеріалу. Центр соціологічного аналізу та прогнозу студентської життєдіяльності МДАУ провів опитування серед студентів університету на початку 2008 р. Метою даного дослідження було отримання інформації про ціннісні пріоритети сучасного студентського контингенту МДАУ та відношення студентів до покращення організації дозвілля в університеті. Дослідження проводилося методом анкетування з використанням анкети «Стиль життя та ціннісні орієнтації студентської молоді». В опитуванні взяли участь студенти III курсу спец. «Облік і аудит», II курсу спец. «ТВППТ», студенти II курсу спец. «Агрономія». Вибіркову сукупність визначено методом гніздової вибірки.

Всього опрацьовано 157 анкет. Дослідження виявило такі результати.

Рівень самооцінки та самоідентифікації студентів МДАУ є досить високим, адже переважна більшість респондентів (72 %) визнали себе дорослими, відповідальними за свої вчинки людьми. Правда, 13 % себе такими не вважають, ще 15 % не змогли впевнено відповісти на це запитання. Таким чином, близько третини (28 %) студентів, визнавши себе такими, що потребують зовнішнього нагляду, контролю чи опіки, мають стати об'єктом пильної уваги з боку адміністрації університету, деканатів, кураторів. Ці дані цілком корелюють із результатами відповіді на питання про те, на кого у майбутньому розраховують наші студенти щодо покращення свого матеріального становища. Виявлено, що 80 % респондентів сподіваються виключно на себе, на загальне покращення економічної ситуації в країні плекає надії лише кожний десятий (10 %), на підтримку батьків розраховують лише 6 %, фаталістами та азартними людьми, які мріють про щасливий випадок та «посмішку долі», виявилися 4 % опитаних.

Треба відзначити, що це досить вражаючий результат, адже за даними національного соціологічного дослідження, проведеного вітчизняними соціологами у 1995 р., усього 10 % респондентів покладалися лише на себе, ще 11 % мали надію як на свої сили, так і на допомогу держави, 54 % були твердо переконані у тому, що передовсім держава має дбати про їхнє матеріальне благополуччя. Таким чином, дослідження показало, що поступово сучасна молодь відмовляється від радянських патерналістських орієнтацій, у нових генерацій українських громадян формуються ліберальні ідеологічні цінності та індивідуалістичні соціально-психологічні настанови, які обумовлюють відповідальне, критичне ставлення особистості до власного життєвого вибору, результатів своєї діяльності, зовнішнього середовища, соціальних, у тому числі політичних, інституцій, що в подальшому має забезпечити фактичну реалізацію

демократичних стандартів, перетворення громадянського суспільства на рівноправного та вимогливого партнера у діалозі з державою. Певною мірою такий результат можна було б розцінювати як досить глибоку та радикальну трансформацію ментальності молодих українських громадян, відродження традиційних українських соціально-психологічних особливостей, серед яких достатньо виразними завжди були саме індивідуалізм та особиста незалежність, про що свідчить більшість дослідників українського національного характеру (М. Костомаров, Д. Чижевський, І. Мірчук, Г. Ващенко, В. Янів, П. Кононенко та ін.).

Разом з тим індивідуалізм та персональна автономність є характерними ознаками загальноєвропейської модерної ментальності та духовної культури. Отже, це ще зайвий раз свідчить про належність української нації до сім'ї європейських народів. Проте об'єктивні факти демонструють надзвичайно повільний темп реалізації назрілих та невідкладних соціально-економічних, політичних і правових реформ, результатом чого є надто скромні успіхи країни у формуванні так званого «середнього класу», який становить основу соціальної структури розвинутих країн. Це демонструють дані соціологічних досліджень, проведених Центром ім. О. Разумкова, про збільшення чисельності представників «середнього класу» з 5-7 % у 2003 р. до 14 % у 2008 р. Близько 84 % українців зазнають тих чи інших форм дериґації [3; 4]. Це стосується значною мірою і студентів нашого університету, адже майже половина із них (43 %), наприклад, не мали можливості протягом одного місяця придбати ані книг, ані журналів, ані підручників. Отже, для керівництва університету залишається важливим завданням систематично й активно поповнювати фонд навчальної та наукової літератури університету.

Незважаючи на серйозні труднощі, близько половини студентів (47 %) вважають себе впертими оптимістами, ще 39 % схильні переважно так себе оцінювати, вагаються із самооцінкою всього 2 %, і лише 4 % виявилися переконаними песимістами. Натомість, патріотами визнали себе 37 % опитаних, ще 34 % тяжіють до такої самоідентифікації, 8 % категорично її відкидають, ще для 21 % респондентів близькі антипатріотичні настрої. Отже, майже третина (29 %) студентів не відчуває захоплення від належності до своєї Батьківщини, що свідчить про недосконалу та неефективну виховну й просвітницьку діяльність передовсім української держави, її відповідних структур, а також про необхідність посилення патріотичного виховання серед студентів МДАУ, активізації позааудиторної роботи в академічних групах, проведення заходів щодо вивчення студентами історичного минулого та національно-культурної спадщини українського народу. Тим паче, що 62 % студентів готові взяти участь в організації та проведенні цікавих, пізнавальних кураторських годин. Отже, існує прямий сенс інтенсифікувати взаємодію бібліотеки, кураторів,

активу групи у цьому напрямі. До того ж переважна кількість респондентів (78 %) відповіли ствердно на питання про виконання ними громадських доручень: постійні доручення мають 23 % опитаних, 54 % епізодично приділяють свій вільний час громадській роботі. Отже, можна говорити про значний соціально-психологічний ресурс та налаштування на суспільно-корисну діяльність.

Шкала пріоритетів серед запропонованих способів і сфер самореалізації для третини студентів (33,7 %) виглядає таким чином: здобути освіту; одержати престижну роботу; створити власний бізнес; створити міцну, щасливу сім'ю. Отже, очевидною є орієнтація на раціональний тип соціальної дії (за М. Вебером) й визначення стратегії життєвого шляху, що передбачає досить впорядковане, поступове досягнення конкретних, чітко спланованих цілей, прагматичну програму реалізації життєвого сценарію. Така ієрархія особистісних цілей якнайбільше кореспондує з суттєвими параметрами модерного суспільства. Разом з тим майже така ж сама частина студентів (29,3 %) основним сенсом життя обрала для себе заняття улюбленою справою, решта конкретних цілей – здобути освіту; одержати престижну роботу; створити власний бізнес; створити міцну, щасливу сім'ю – підкорені цьому головному надзавданню. Цей тип соціальної дії можна розцінювати як ціннісно-раціональний, адже у цій моделі основне заняття людини, її професійне самоутвердження прямо пов'язується з таким способом оптимальної актуалізації індивідуальних здібностей, талантів, обдарувань, що здатний забезпечувати не лише високий соціальний статус та матеріальний добробут, а й суб'єктивне задоволення працею, відчуття повноти буття та особистого щастя. Ймовірно, у подібній спрямованості актуалізуються архетипи національної культури та свідомості, ідеал земного буття і щастя людини, сформульований Г. С. Сковородою в ідеї «спорідненої праці». Проте така ієрархічна модель життєвих цілей, на нашу думку, більшою мірою сьогодні корелює зі смисложиттєвими орієнтаціями постмодерного соціуму.

Кожний четвертий студент (24,2 %) ставиться до життя надзвичайно реалістично та практично – першочергові завдання вишукувались у такому порядку: одержати престижну роботу; здобути освіту; створити власний бізнес; побувати у різних країнах світу. Прикметним є те, що цей сценарій не передбачає навіть створення щасливої сім'ї, отже, очевидною є настанова на індивідуалістичну стратегію, досить поширену в сучасних європейських країнах. Нарешті, майже кожний десятий студент МДАУ (9,6 %) відчуває в собі неабиякий підприємницький потенціал, бачить себе, в першу чергу, успішним бізнесменом, для цієї категорії студентів найважливішими завданнями є такі: створити власний бізнес; здобути освіту; одержати престижну роботу; створити міцну, щасливу сім'ю. Слід відзначити, що всі наші

студенти є людьми скромними, самокритичними, адже таку амбітну мету, як стати знаменитим і привернути увагу людей, не обрав практично жоден респондент.

Серед найцінніших якостей, що їх найбільше поважають у людях, студенти МДАУ відзначили наступні за такою шкалою: розум; впевненість у собі; доброта, милосердя; цілеспрямованість; гумор – 38 %; дуже близькі позиції у ієрархії з таким набором цінностей: гумор; розум, впевненість у собі; принциповість; порядність, чесність – 37 %; впевненість у собі; розум; цілеспрямованість; гумор; порядність, чесність – найвагомійші для 21 % респондентів; натомість порядність, чесність; доброта, милосердя; розум; сила волі; гумор виявилися найважливішими лише для 10 % опитаних. Висновки можна зробити такі: здебільшого сучасна молодь є досить прагматичною, прагне бути цілеспрямованою, досягати своєї мети, разом з тим до цього ж елективного набору потрапили такі моральні чесноти, як доброта й милосердя, що можна розцінити як досить амбівалентне поєднання, проте, можливо, це свідчить про бажання сучасних молодих українців не втрачати навіть за сучасних, вельми суворих життєвих умов тих морально-духовних настанов, що іманентно притаманні українському національному етосу. Майже всі комбінації включають таку пріоритетну для студентів характеристику, як розум, який забезпечує успішність у навчанні та професійній діяльності, що природно для цієї категорії молоді, рівноцінним успіхом користується й така риса, як гумор, що гарантує молодим українським громадянам здатність оптимально адаптуватися у складних життєвих ситуаціях, творчо долати труднощі, критично ставитися до зовнішнього довкілля та до себе. На жаль, так само, як і в загальнонаціональних дослідженнях, прерогативу моральним якостям віддали тільки 10 % студентів. Цікаво, що саме вони усвідомлюють той факт, що для того, аби бути чесним, порядним, милосердним, треба мати ще й неабияку силу волі, котра формує в людині самодисципліну, організованість, відповідальність, сумлінність і, врешті-решт, гуманізм та солідарність. Цей результат є досить репрезентативним для української людності взагалі, якій завжди бракувало вольового первня, зосередженості та цілеспрямованості у досягненні поставленої мети.

Серед проблем, якими найбільше занепокоєні студенти МДАУ, зафіксовано такий порядок: третина студентів (33 %) побоюється, по-перше, залишитися без засобів до існування, по-друге, залишитися без друзів, по-третє, їх хвилює проблема злочинності, на четвертому місці – проблема із працевлаштуванням, на останньому – непевність у спроможності створити сім'ю. Найжахливішою перспективою для кожного четвертого студента (25 %) є можливість залишитися без друзів, уже потім непокоїть проблема працевлаштування, страх опинитися безпорадними у створенні власної сім'ї, проблема

злочинності, найменше хвилює ймовірність залишитися без засобів до існування. Прерогативу у цій моделі ранжирування фобій отримала проблема потенційної самотності, відчуження, соціальної ізоляції, що може видаватися досить парадоксальним на тлі високого показника самовпевненості та індивідуалізму. Можна припустити, що такі «колективістські» соціально-психологічні настанови є проявом притаманного українській спільноті архетипу соборності, що передбачає відчуття духовної єдності, солідарності, взаємної підтримки та допомоги між особистостями цілком самодостатніми та вільними. Цей факт також демонструє, що для чверті молодих людей найближчим «соціальним колом», або референтною групою, наразі є спільнота друзів, товаришів, однодумців. Майже кожного п'ятого (18 %) студента хвилюють досить реальні в сучасному українському суспільстві шанси залишитися без засобів до існування, проблема працевлаштування, соціальної самотності, злочинності і в останню чергу неспроможність щодо створення власної сім'ї. Очевидним є той факт, що для молодих людей більш трагічною виявляється перспектива залишитися без друзів, аніж без власної сім'ї. Це зайвий раз підтверджує висновки соціологів про загальне зниження ролі сім'ї та сімейних цінностей у сучасному урбанізованому суспільстві, або цю ситуацію можна розцінювати як впевненість опитаних у власних силах та здатності сформувати сімейний союз без особливих проблем.

Дослідження виявило, що 49 % респондентів не сприймають своє життя у студентській групі як наповнене подіями, яскравими враженнями, подорожами, таким його вважає лише третина наших студентів – 34 %, ще 17 % не визначилися з відповіддю. Отже, результат не катастрофічний, проте і заспокоюватися підстав немає. Необхідно й надалі не припиняти спільну роботу кураторів груп, бібліотеки, деканатів, ректорату щодо організації раціонального, культурно-пізнавального, творчого проведення вільного часу студентами, їх систематичної участі у благодійних акціях, толоках, інших громадських заходах із метою формування активної життєвої позиції випускників МДАУ. Що стосується організації дозвілля та прагнення займатися різноманітними видами творчої самодіяльності, то інтереси респондентів ранжувались у такому порядку: 52 % студентів хотіли б стати учасниками захопливих ігор КВК; 29 % прагнуть реалізувати свої творчі здібності у танцювальних студіях; 25 % хочуть займатися спортом; 15 % мріють про вдосконалення вокального таланту; 12 % охоче займалися б у туристичному клубі; по 5 % відвідували б заняття у хоровій студії та гуртках декоративно-ужиткового мистецтва. Реально ж студенти МДАУ так проводять свій вільний час: понад третина студентів (37 %) найчастіше своє дозвілля приділяє спілкуванню з друзями, ще приблизно стільки ж студентів (36 %) проводять його за комп'ютером, усього 8 % осіб витрачають вільний час для відвідування театрів, виставок, музеїв, ще 7 % займаються спортом (при тому, що

хотіли б займатися ним у 3,5 більше), 3 % отримують додаткову освіту, стільки ж є завзятими меломанами, найчастіше вони насолоджуються прослуховуванням музичних творів. Отже, результати невтішні, позаяк значна кількість студентів використовує вільний час у досить банальний, непродуктивний спосіб, адже найчастіше подібне спілкування наповнене розвагами, обміном буденною інформацією, безцілним марнуванням часу. Неоднозначно можна оцінювати той факт, що третя частина студентів має можливість, потребу або бажання працювати за комп'ютером. З одного боку, це реалії сучасної цивілізації, проте і потенціал сучасних технологій можна використовувати з різними цілями. У наступних дослідженнях необхідно деталізувати це питання, адже комп'ютер може служити і джерелом актуальної наукової інформації, і елементарним ігровим пристроєм, і медіатором того ж спілкування з друзями через «сидіння у блогах». Виявляється, що лише п'ята частина наших студентів уміє раціонально, конструктивно та плідно організувати своє дозвілля, використовуючи його на додаткову освіту, самовиховання, духовний саморозвиток та самовдосконалення.

Отже, пропозиції можна сформулювати такі: через студентське самоврядування та університетський клуб КВК «Агронавти» виявити бажаючих і спробувати створити не лише загально-факультетські команди, а й команди курсів або всіх спеціальностей, частіше проводити змагання на рівні факультетів та університету. Фактично існуючим секціям, гурткам, клубам активніше пропагувати свою діяльність шляхом самопрезентації, використовуючи в тому числі можливості університетського видання «Агросвіт». Адміністрації університету та кафедри фізичного виховання слід посилити роботу щодо організації агітації й залучення студентів до занять у функціонуючих спортивних секціях, а також до створення нових об'єднань. Кураторам академічних груп частіше ініціювати відвідування театрів, концертних залів, музеїв та інших культурних закладів, проведення кураторських годин із дискусіями про актуальні проблеми сучасної молоді, способи її самореалізації, про моральні орієнтири та духовні потреби молодих людей.

Серед таких проблем однією з найгостріших є ситуація з тютюнопалінням у середовищі української молоді. Сьогодні Україна посіла прикру першість серед інших країн світу за показниками поширення паління та вживання алкоголю підлітками й молоддю. Ця трагічна ситуація спричиняє погіршення загального здоров'я молоді, високу смертність, поглиблення демографічної кризи, високі темпи депопуляції українського суспільства, моральну та духовну деградацію. Таким чином, ця проблема набула загальносуспільного масштабу, її повинні розв'язувати не лише відповідні державні чи громадські інституції, вона стає актуальною для кожної людини та громадянина. Цікаво, що переважна більшість студентів МДАУ вважає паління шкідливою звичкою, яка загрожує фізичному та духовному здоров'ю особи (80 %), разом з тим 18 % опитаних про це взагалі не замислювалися і 2 % респондентів сприймають цю звичку нормально, позаяк, на їхню думку, всі так поведуться. Разом з тим критично ставляться до паління дівчат у громадських місцях лише 70 % респондентів, 20 % індиферентно поставилися до цієї проблеми, 9 % не спромоглися дати однозначної відповіді, їм важко визначити свою позицію, 1 % оцінює таке правопорушення позитивно. Зізналися, що епізодично чи регулярно палять, понад 50 % опитаних. Відтак, є нагальною потреба у проведенні систематичної роз'яснювальної та профілактичної роботи щодо безпеки і загрозових наслідків паління серед студентів університету.

Висновки. Отже, дослідження виявило деякі важливі тенденції та проблеми, що постали в центрі уваги всіх зацікавлених підрозділів і структур університету, надало корисну інформацію для ухвалення відповідних рішень. У подальшому Центр планує продовжувати аналогічні дослідження з акцентом на висвітлення актуальної для сучасного українського суспільства проблеми соціально-професійної компетентності, фахової підготовленості та якості освіти, ставлення студентської молоді до процесу навчання, набуття необхідних фундаментальних і прикладних знань, місця і ролі наукової та навчальної діяльності у структурі ціннісних пріоритетів студентства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тощенко Ж. Т. Метаморфози общественного сознания: методологические основы социологического анализа / Ж. Т. Тощенко // Социологические исследования. – 2001. – № 6.
2. Вишневский Ю. Р. Парадоксальный молодой человек / Ю. Р. Вишневский, В. Т. Шапко // Социологические исследования. – 2006. – № 6.
3. Шангіна Л. Після свят, або про допомогу рідній державі / Л. Шангіна // Дзеркало тижня. – № 6 (734). – 2009. – 21–27 лютого.
4. Див. напр.: Волкова Н. В. Типология карьерных стратегий молодых специалистов / Н. В. Волкова // Социологические исследования. – 2006. – № 1; Зубок Ю. А. Правовая культура молодежи в ракурсе трансформационных стратегий / Ю. А. Зубок // Социологические исследования. – 2006. – № 6; Оксамитна С. Соціально-класові засади освітньої нерівності в Україні / С. Оксамитна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3; Семенов В. Е. Ценностные ориентации современной молодежи / В. Е. Семенов // Социологические исследования. – 2007. – № 4; Чигрин В. Сільська молодь: методологічні аспекти дослідження / В. Чигрин // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2.

Рецензенти: Іванов М. С., д.політ.н., професор;
Багмет М. О., д.іст.н., професор.